

NOTES SOBRE LA DATACIÓ DEL *DOTZÈ* *DEL CRESTIÀ* DE FRANCESC EIXIMENIS

XAVIER RENEDO PUIG

Institut de Llengua i Cultura Catalanes

La vida i l'obra de Francesc Eiximenis i de Josep Pla tenen, malgrat els segles que els separen, uns quants punts en comú.¹ Tots dos van escriure una obra vastíssima i molt llegida; van compartir alguns temes, com ara la cuina, els vins i la política, i tots dos van morir el 23 d'abril. Com és ben sabut, Josep Pla va morir el 23 d'abril de 1981, mentre que Francesc Eiximenis va morir, com ha posat en relleu Jaume Riera i Sans (2010: XIII i 70), el 23 d'abril de 1409. Josep Pla va reflexionar moltes vegades sobre l'ofici d'escriure, un "ofici –com ell mateix deia– literalment difícil i sanguinari" (1983: 227). Eiximenis, en canvi, no va reflexionar gaire sobre l'escriptura: com a franciscà que era, es va interessar més per temes com ara els principis de l'oratorïa sagrada, és a dir de l'art de parlar en públic, i la formació del predicador, com es pot veure en la seva *Ars praedicandi populo*. En relació amb l'escriptura i la lectura, només es va preocupar d'aspectes com ara la fixació d'un canón ideal de lectures per als habitants de les ciutats medievals i de defensar amb contundència la necessitat del domini de l'escriptura i de la pràctica de la lectura, fins i tot per part de les dones, en la civilització urbana del seu temps.²

Malgrat que Eiximenis no va reflexionar, almenys per escrit, sobre el sanguinari ofici d'escriure, sospito que, tanmateix, compartia amb Josep Pla la visió de l'escriptura com una feina àrdua i difícil. Em sembla que, tot i la

¹ Aquest treball forma part del projecte de recerca FFI2008 -0556-C03-03 del Ministeri de Ciència i Innovació.

² Sobre totes aquestes qüestions cfr. el pròleg de la meua traducció al català de l'*Ars praedicandi populo* d'Eiximenis (Renedo 2009) i l'antologia de textos pedagògics eiximenians que van recollir David Guixeras i un servidor (2005).

gran quantitat de llibres que va ser capaç d'escriure, i l'extensió desmesurada d'obres com ara el *Terç*, el *Dotzè del Crestià* i la *Vita Christi*, Eiximenis també devia ser un “escriptor molt treballós i d’una lentitud desesperant”, com Josep Pla (1983: 227) es qualificava a ell mateix. Només li conec, però, un cas en què Eiximenis confessa el seu cansament després d’haver acabat una obra i, per tant, com a mínim de forma implícita reconeix que ell també era un escriptor treballós i lent. Em refereixo al final del pròleg del *Dotzè del Crestià*, dedicat a l’infant Alfons, marquès de Villena i duc de Gandia. En aquest text Eiximenis recomana al seu mecenes que, donada la magnitud de l’obra que acaba d’enllestir i donat, sobretot, que “les rúbriques següents no contenen ne posen tot ço qui-s contén en los capítols, sinó en summa” (Renedo 2005: L), faci fer una taula de matèries, o índex temàtic, que, amb el complement de la taula de rúbriques, pugui donar una idea exacta del contingut de l’enciclopèdia, perquè el seu autor, de tan cansat com estava, ja no es veia amb cor d’ocupar-se’n ell mateix:

Per què consell a aquell qui volrà saber o veure per rúbrica tot so qui en aquest libre se contén, que ell s’ic faça fer una altra taula que de punt en punt contena e declar tot ço que cascun capítol posa largament, car yo, senyor, no le y puch fer de present, tant estich las e hujat (Renedo 2005: L).

Sens dubte no devia ser gens fàcil la redacció d’una gran enciclopèdia política, de nou-cents set capítols d’extensió, en què es parla de temes tan diversos com ara l’urbanisme, les virtuts cardinals i el govern de les ciutats i dels estats; es formula una complexa, i conflictiva, teoria sobre l’origen del poder, del tiranicidi i del pactisme, i s’anuncia la imminent caiguda de les monarquies com un dels signes de la fi dels temps. Per aquesta raó Eiximenis, “las e hujat”, no va poder rematar la seva magna “obra” amb un índex de matèries que potser s’havia compromès a fer amb el duc de Gandia i que, sens dubte, hauria resultat d’una extraordinària utilitat tant per als lectors d’Eiximenis dels segles XIV-XVI com per a nosaltres mateixos. Són els inconvenients de ser un escriptor “treballós” capaç d’embarcar-se, malgrat tot, en la redacció d’obres de proporcions colossals.

L’objectiu d’aquest article no és pas, però, reflexionar sobre les taules de matèries i els índexs d’obres enciclopèdiques com ara les d’Eiximenis, sinó presentar una proposta de datació dels nou-cents set capítols del *Dotzè*

del Crestià, una obra llarga, complexa, de vegades molt conflictiva, que es va anar escrivint de forma treballosa i lenta al llarg de diversos anys.

1383, L'ANY DEL *REGIMENT DE LA COSA PÚBLICA*

Les primeres pàgines del *Dotzè* que van veure la llum van ser els trenta-nou capítols del *Regiment de la Cosa Pública*, una obra que no presenta gaires dubtes respecte a la seva data de publicació. Malgrat la polèmica que s'ha generat al voltant de l'autenticitat de la lletra proemial del *Regiment*, no crec que ningú dubti de la fiabilitat de la data que figura al principi de tot:

Per què, senyors meus molt savis e reverents, concebent e vehent yo a ull en aquest present temps, qui és l'any de la incarnació del Salvador mil-ccc-lxxxiii, lo gran zel, fervent volentat, pura intenció e sanct propòsit qui en vosaltres és a saviament e profitosa regir la cosa pública de la dita ciutat de València.³

Fins i tot suposant que gairebé tota la lletra proemial sigui espúria, cosa que em sembla una exageració, crec que cal donar tot el crèdit a aquesta indicació cronològica, que lliga amb tot el que sabem de la biografia d'Eiximenis i de la transmissió manuscrita del *Regiment*. Com a mínim, des del 28 de maig de 1384 ja es podia consultar com a obra, de moment independent, a la Sala del Consell de l'ajuntament de València. Això és el que es pot deduir d'una carta de pagament escrita en aquesta data que va publicar J. Massó i Torrents en la seva gran monografia sobre Eiximenis. En aquest document s'indica que es van pagar “set lliures, cinch sous, VI diners [...] entre pergamins, escriure, capletrar, e ligar, e cubertes del dit libre, e una cadena ab què està clavat en la taula de la escrivania de la Sala” (1991: 69). Cal puntualitzar que el fet que la carta de pagament s'expedís el 28 de maig de 1384 no vol pas dir que el volum s'acabés aquell mes. En realitat potser ja feia temps que estava dipositat a la Sala del Consell a l'abast de tots els ciutadans de València que el volguessin llegir. Com que, segons va indicar el

³ Cito segons l'edició del *Regiment de la Cosa Pública* que David Guixeras (UdG) prepara com a tesi doctoral. No entraré a discutir el problema de l'autenticitat de la lletra proemial, perquè no és el tema d'aquest treball i perquè ja se n'ocupa D. Guixeras en la seva tesi *in fieri*. Sobre aquesta polèmica cfr. l'article que li va dedicar Curt Wittlin (1993).

pare Andrés Ivars (1989: 87), Bernat Malet, Bernat de Gurb, Pere Joan, Jaume Romeu, Berenguer de Rojals i Jaume Marrades, els sis jurats a qui Eiximenis endreça el *Regiment* en la carta proemial, van ser escollits el 9 de maig de 1383 i van jurar el càrrec l'endemà, és possible que el *Regiment* aparegués poc després d'aquesta data, en la segona meitat del 1383. El volum del *Regiment* caplletrat, lligat i enquadrat devia arribar a la Sala del Consell a principis del 1384.

Hi ha un capítol del *Regiment* en què queda constància indirecta que com a mínim una part de l'obra es devia escriure en terres valencianes. Es tracta del capítol XXVI, "qui posa als cunes malícies molt prejudicants als matrimonis e a la cosa pública". Per criticar els enemics de la institució matrimonial, per Eiximenis també enemics de la cosa pública, s'expliquen diversos exemples que giren al voltant de l'adulteri. Els tres primers estan situats en terres catalanes –els dos primers, protagonitzats per dos fogosos estudiants de Lleida, i el tercer, per un "hom de gran estament" de Barcelona–, mentre que el quart, de trama digna d'un *fabliau*, està ambientat en terres valencianes:

Esdevench-se en aquest regne que un hom anà molt detràs a una bona dona, e, veent que no la podia haver a sa intenció, secretament tractà ab una fembra que la servia, que li digués si havia negun senyal especial en son cos, en les parts secretes.⁴

L'ús del sintagma "aquest regne" és una prova inequívoca del lloc on es devia escriure, si no tot el capítol, almenys aquest exemple. Podria ser, però, que la major part del capítol ja s'hagués escrit abans del trasllat d'Eiximenis a València i que l'exemple ambientat "en aquest regne" fos només un afegit de darrera hora per donar un toc valencià al *Regiment*. Com que es tracta de l'últim exemple d'una sèrie de quatre, i com que els tres primers estan ambientats a Lleida (I-II) i a Barcelona (III), aquesta possibilitat no es pot descartar.

L'epístola proemial, d'autenticitat discutida, tot i que cada cop estic més convençut que Eiximenis n'és l'autor, és plena de dalt a baix de referències a la ciutat, al regne i a la terra on el *Regiment* va veure la llum. No les reproduiré pas totes per no fer-me pesat: em limitaré a citar-ne només els exemples més

⁴ Cito de nou segons l'edició *in fieri* de David Guixeras. El capítol sencer es pot llegir en l'edició del *Regiment* del pare Daniel de Molins de Rei (1927: 144-148).

significatiu: “aquesta noble ciutat” (Molins de Rei 1927: 17), “aquesta ciutat” (1927: 21), “la terra aquesta e ciutat” (1927: 20), “aquesta terra beneyta” (1927: 25), “la pàtria aquesta” (1927: 30), “aquesta ciutat és a Déu consagrada” (1927: 33-34).⁵ També hi ha una gran quantitat de passatges en què, glossant les belleses i les singularitats del regne i de la ciutat de València, es fa servir el pronom demostratiu *ací*. En citaré només tres exemples: “veem ací l’aire comunament bell e clar” (1927: 23), “ací ha quatre flums navals” (1927: 24), és a dir el Guadalaviar, el Millàs, el Segura i el Xúquer, o “ací es fan algunes coses artificials” (1927: 32). Paga la pena posar en relleu, com un petit indici a favor de l’autoria eiximeniana de l’epístola proemial, la correspondència estilística entre una referència a “la nostra beneyta Cathalunya” del capítol 58 del *Segon del Crestià* i el sintagma “aquesta terra beneyta” de l’endrea del *Regiment*. Vegem el principi del capítol 58 del *Segon*:

Qui ensenya en special que en Cathalunya és multitud de sancts e y ha una cosa fort meravellosa.

E la nostra beneyta Cathalunya, serà sent tot miracle? No plàcia a Déu!, car lexem star los grans miracles que aquí’s fan contínuament en la gran e famosa invocació dita de la mare de Déu a Montserrat, ans nostre Senyor Déu ensenya aquí grans miracles per mèrits de molts còrsors sancts, de què Déus le ha honrada, axí com de sent Narcís, de sent Ffeliu, de sent Fruitós, de sent Alleguer, de madona sancta Eulàlia de Barcelona, e de senta Tecla de Terragona e per molts d’altres que n’i ha, los quals enomenar seria lonch.⁶

El passatge del *Regiment* en què apareix el sintagma “aquesta terra beneyta” en referència a València correspon a l’onzè ítem de la sèrie dedicada a glossar les “especials belleses de la ciutat de València”:

La onzena, que aquesta terra beneyta és digna de gran llaor, que dins un any mateix darà més esplets, un après d’altre, ço és ferratja, arròs e forment, la qual cosa creu no faça terra del món. (Molins de Rei 1927: 25)

⁵ Dono les referències segons l’edició del pare Molins del Rei perquè el lector, si ho desitja, les pugui controlar.

⁶ Cito segons l’edició crítica del *Primer del Crestià* que Pilar Gispert prepara per a les *Obres de Francesc Eiximenis* (OFE) i que ha tingut la gentilesa de deixar-me consultar.

Per Eiximenis, Catalunya i València són dues “terres beneytes” gràcies a la gran abundància, per una banda, de miracles per intercessió de patrons, patrones i marededéus i, per l'altra, a causa de la gran abundància de farratge, arròs i forment. El particularisme català o valencià que s'amaga darrere d'aquests elogis és, sense cap mena de dubte, una manera de guanyar-se el favor i la simpatia del públic català, en el cas del *Segon*, o valencià en el cas del *Regiment*.

LA COMPLEXA DATACIÓ DEL *DOTZÈ DEL CRESTIÀ*

En una obra tan extensa com ara el *Dotzè* hi ha referències cronològiques internes molt clares a tres anys: el 1383, el 1385 i el 1391. El 1383 és l'any en què Eiximenis, com ja hem vist, va oferir els trenta-nou capítols del *Regiment de la Cosa Pública* als jurats de la ciutat de València. Dos anys més tard, Eiximenis va escriure un bon grapat dels capítols del *Dotzè* i va transformar el *Regiment* en el tercer tractat de la seva gran enciclopèdia política. Com a testimoni feiaent que uns quants capítols van ser escrits aquell any hi ha diverses referències cronològiques que no poden ser més precises:

segons que-s conté en la constitució *Cum inter nostros milites* ffeta per lo senyor rey En Jacme segon, avi del present Pere qui huy regna, qui és any de nostre Senyor mil e ccclxxxv... (cap. 325)⁷

Semblant juhý se-n deu fer si lo rey és foll o de tots punts inapte a regir son regne. E axí fon deposit del regne de Anglaterra Aduart, rey besavi de aquell qui huy hi regna, qui és l'any de mcccclxxxv. (cap. 411)⁸

És ver que alguns passats han parlat de aquesta matèria e han posat que après la reformació del món, la qual dien que s'à a fer dins lo centenar present, en què comptam mcccclxxxv, après de aquest centenar, ço dien, se mudarà la seu papal en Jerusalem (cap. 466).⁹

⁷ Cito a partir de l'edició crítica *in fieri* dels capítols 213-337 del *Dotzè del Crestià* que, com a part de la seva tesi doctoral, està preparant Jordi Lorca (UdG), a qui agraeixo que m'hagi permès la consulta.

⁸ Cito a partir de l'edició de treball dels capítols 396-473 del *Dotzè*, el quart tractat de l'enciclopèdia, que va preparar i, per desgràcia, no va poder acabar el meu enyorat amic Manel Pla (†).

⁹ Ídem.

No he trobat gaire informació sobre la constitució *Cum inter nostros milites*, que conté una fórmula de jurament a aplicar en les treves feudals que va ser fixada sota el regnat de Jaume II (Otto 1889: **), però, sigui com sigui, la dada que interessa per al tema d'aquest treball és la referència a l'any en què Eiximenis estava escrivint el capítol 325 del *Dotzè*: l'any "de nostre senyor mil e CCCLXXXV". En el segon text citat, Eiximenis es refereix a Eduard II, rei d'Anglaterra des de l'any 1307 fins a la seva deposició, l'any 1327. Eduard II era, com indica Eiximenis, besavi de Ricard II, aleshores rei d'Anglaterra, perquè Eduard de Woodstock, més conegut com el *Príncep Negre* (nét d'Eduard II i alhora pare de Ricard II), mai no va arribar a regnar, donat que va morir el 1376, un any abans que el seu pare. Ricard, besnét d'Eduard II, va regnar fins a l'any 1399 i, per tant, encara era rei d'Anglaterra l'any 1385, mentre Eiximenis estava escrivint el capítol 411. El tercer text citat està inserit en un capítol ple de les revelacions profètiques tan cares a Eiximenis, que anuncia canvis polítics transcendents a la fi del segle XIV i dóna com a punt de referència la data de redacció d'aquest capítol: l'any 1385. Hi ha, per tant, indicis indiscutibles que tres capítols del *Dotzè*, i cal suposar que també molts d'altres del seu voltant, van ser escrits el 1385.

Hi ha també indicis molt clars que un bloc de set capítols del *Dotzè* (cap. 467-473) va ser escrit l'any 1391, per ser més concrets entre finals de novembre i principis de desembre, després dels avalots antijueus i de les revoltes urbanes que van sacsejar la corona d'Aragó i bona part de la península Ibèrica. Segons les dades que tenim, aquesta sèrie de capítols afegits només va ser recollida per l'incunable del *Dotzè* imprès per Lambert Palmart a València el 1484, que es va basar en el manuscrit del *Dotzè* que es conservava a la Sala del Consell de l'ajuntament de València. Aquests set capítols són una palinòdia detalladíssima de la sèrie de revelacions profètiques, de matriu rocatalladiana i d'un contingut polític molt intens, divulgades per Eiximenis sobretot en els capítols 200 i 466 del *Dotzè*, però que, de fet, estan escampades per tota l'enciclopèdia. És molt probable que algunes d'aquestes prediccions, que, segons Eiximenis, havien de començar a pendre forma a principis del segle XV, influïssin, sobretot a la ciutat de València, en els avalots antijueus de l'estiu del 1391, en especial l'anunci de la conversió general dels infidels i de la caiguda de les monarquies o, dit d'una altra manera, la instauració del que Eiximenis, inspirant-se, com ha demostrat Robert Lerner (1996 i 2001), en el visionari franciscà Joan de Rocatalhada, anomenava la "justícia popular": "E tot lo món, per consegüent,

serà partit e regit per comunes, axí com vuy se regex Florença, e Roma, e Sena e d'altres ciutats d'Itàlia e de Alamanya” (Renedo 2005: 428).¹⁰ A causa d'aquests vaticinis –i també a causa de la situació gravíssima que havien generat les revoltes i els avalots antijueus de l'estiu del 1391– Eiximenis va rebre una carta de queixa del rei Joan I, escrita a Lleida el 17 de novembre de 1391 i, com a conseqüència, va escriure o, més ben dit, va veure's obligat a escriure els capítols 467-73, una retractació radical de tots els continguts profètics que tant havien molestat el rei i els va afegir al final del primer volum del manuscrit del *Dotzè* de l'Ajuntament de València.¹¹ En un d'aquests set capítols, el 469, que porta per títol “Que no-s dega fer general conversió dels infeels ans del temps de Antecrist final”, hi ha una indicació cronològica precisa que permet posar una data de redacció a tot el bloc:

Ítem, de fet som prop del temps per aquests assignat a la dita conversió que dien esdevenidora, car no y havem pus de huyt o de nou anys ara que comptam MCCCXCI.¹²

Podem identificar, doncs, en el text del *Dotzè* blocs de capítols escrits els anys 1383, 1385 i 1391, quan Eiximenis ja estava instal·lat a València. Els blocs escrits els anys 1383 (trenta-nou capítols) i 1391 (set capítols) representen només una petita part dels nou-cents tretze capítols de tota l'enciclopèdia. Una gran part del *Dotzè* es devia escriure entre els anys 1385 i 1386. No tenim referències cronològiques internes a l'any 1386 dins de l'obra, almenys no en tenim de tan clares com les tres que acabo de citar. Tanmateix, sabem que el 1386 Eiximenis, com diria Josep Pla, “escriptor molt treballós”, encara estava immers en la composició de la seva enciclopèdia

¹⁰ Robert Lerner també ha plantejat la possibilitat de la influència dels textos profètics eiximenians en els avalots antijueus i les revoltes urbanes de l'estiu del 1391.

¹¹ Resumeixo en molt poques línies el que vaig explicar en el pròleg de l'edició del primer volum del *Dotzè* (Renedo 2005: XXXIV-XLIV). Cal puntualitzar que en realitat hi ha dues sèries de capítols 467-73: per una banda, els escrits a finals de l'any 1391, i, per l'altra, els escrits cinc o sis anys abans, uns capítols que anaven al principi del segon volum del PC i que a hores d'ara només estan recollits en el manuscrit de la Biblioteca Metropolitana de València, l'únic en què es conserva, sencera, la segona part del *Dotzè*.

¹² Cito de nou a partir de l'edició inacabada de Manel Pla (†).

gràcies a P.M. Cátedra (1982), que va localitzar en el llibre de comptes del mestre racional d'Alfons el Vell, comte de Ribagorça i senyor de Gandia, tota una sèrie de pagaments al copista i a l'il·luminador del llibre "que fa mestre Francesch". Hi ha constància escrita de cinc pagaments que van de l'abril al desembre del 1385. Sempre es fa servir el verb *fer* en present d'indicatiu, senyal que indica de forma que no pot ser més clara que aleshores el *Dotzè* encara s'estava escrivint. Vegem, per exemple, el registre del pagament fet el 16 de desembre de 1386: "Item, al que il·lumina lo libre que fa mestre Francesch, ·iiij· florins" (Cátedra 1982: 77).

Cal fer constar, però, que de fet els pagaments arriben fins al 20 de febrer de 1387, però en aquesta data sembla que no només Eiximenis ja havia acabat el *Dotzè*, sinó que, a més, el manuscrit ja estava a punt per ser lliurat al seu comitent. Aquest dia es van fer tres pagaments diferents, tots relacionats amb el mateix llibre. En primer lloc, un d'adreçat a l'artesa "que acaba d'il·luminar e ligar lo libre de mestre Francesch". Tant si considerem *acaba* com un imperfet, i posem un accent tancat sobre la *a*, com si el considerem un present d'indicatiu *i*, per tant, prescindim de l'accent, queda ben clar que es tracta d'una feina ja acabada. Que el manuscrit ja existia *i*, per tant, ja es podia començar a llegir ho demostra el segon pagament, corresponent al lloguer de la mula amb què el volum es va transportar des de València fins al palau d'Alfons el Vell a Gandia. El tercer pagament també posa en relleu que la feina ja estava enllestida, donat que va adreçat a "mestre Francesch per a un hàbit ·xij· florins" (Cátedra 1982: 77), una mena de liquidació dels drets d'autor.

Que la redacció de la major part del *Dotzè* va ser un altre *tour de force* esgotador ho ha posat molt bé en relleu Pedro M. Cátedra (1982: 77): "Los pagos patentizan la urgencia del proceso: no se caligrafia el manuscrito por completo, para luego pasar convenientemente colacionado y signaturado al iluminador [...] Fray Francesch va entregando originales, que pasa a limpio el *scriptor* contratado, quien inmediatamente va dando fragmentos o cuadernillos a un iluminador y *capitulador* profesional", és a dir mentre Eiximenis anava acabant d'escriure blocs del *Dotzè*, el copista i l'il·luminador, en un treball en paral·lel, anaven passant en net i caplletrant els capítols que Eiximenis ja havia donat per bons. En algunes parts del *Dotzè* hi ha rastres de la pressa que devia comportar haver de treballar en aquestes condicions. Per exemple, el cinquè tractat (cap. 467-675), dedicat a la presentació del

perfil moral del bon príncep, està format per catorze seccions d'extensió desigual que fa tot l'efecte que es van anar aplegant per acumulació, seguint un ordre que es devia anar modificant a mesura que s'anava escrivint. Per exemple, les seccions dedicades a la tempraça (cap. 522-565) i a la fortalesa (cap. 566-581) del príncep sembla que han estat intercalades a darrera hora entre la secció quarta, dedicada a la sinceritat del bon regidor de la cosa pública (cap. 503-521), i la setena, dedicada a la justícia (cap. 582-596), és a dir, sembla que en un primer moment després del capítol 521, l'últim de l'apartat dedicat a la sinceritat, havia d'anar-hi el capítol 582, el primer del bloc dedicat a la justícia.

Comprovem-ho: al principi del capítol 503, el primer de la secció dedicada a la sinceritat del bon príncep, s'afirma que “ara, quartament, havem a declarar com lo príncep deu ésser verdader e leal e constant, axí com una gran colona e alta de la casa de Déu” (Wittlin 1986: 85). Al final del capítol 521, el que tanca la sèrie dedicada a la sinceritat, podem llegir un passatge que recapitula tot el que s'ha dit al llarg d'aquests dinou capítols:

Per tot ço que dit és apar com veritat és virtut necessària a tothom, e majorment a príncep, lo qual Déus à elet a star per veritat e per justícia contra tothom, e al qual Déus ha manat en especial, *Ecclesiastici quarto*, que no contradiga per res a veritat si-s vol salvar, ne si vol bé regir, ne si vol que la sua senyoria aja durada en esta vida (Wittlin 1986: 127)

Tot seguit, Eiximenis comença el que sembla una llarga secció dedicada a les virtuts cardinals, però una secció molt curiosa, perquè la prudència, que tant en Eiximenis com en qualsevol altre autor medieval sempre apareix en el primer lloc de la sèrie, no surt enlloc.¹³ Es comença parlant de la tempraça i es continua amb la fortalesa per acabar amb la justícia. Al principi del capítol 582, el primer del bloc de la sèrie dedicada a la justícia, podem llegir el següent:

¹³ Tant en el *Dotzè del Crestià* com en el *Llibre de les dones*, que també conté un tractat dedicat a les virtuts cardinals (cap. 140-184), Eiximenis segueix sempre el mateix ordre en la presentació i l'anàlisi de les virtuts cardinals: prudència, tempraça, fortalesa i justícia. (Sobre aquesta qüestió cfr. Renedo 2009: 234-236).

Pus que avem ensenyat, per gràcia de Déu, com lo príncep deu anar ab veritat en tota part, ara avem a dir, quintament, com deu ésser just e com deu fer son poder que justícia sia servada en tota la sua senyoria (Wittlin 1986: 264)

En un primer moment, per tant, sembla que després del capítol 521, que tanca el quart bloc del cinquè tractat del *Dotzè*, havia de venir la secció dedicada a la justícia, que havia de començar amb l'actual capítol 582. Ho indiquen de forma prou clara l'ús dels adverbis *quartament* (cap. 503) i *quintament* (cap. 582) i, sobretot, el fet que el capítol 582 comenci resumint el contingut de la secció dedicada a la sinceritat, és a dir de la quarta secció. El fet que en el pla inicial del *Dotzè* s'hagués previst que en aquest apartat calia parlar de la justícia potser va fer que Eiximenis, en un segon moment, decidís afegir-hi també dues virtuts cardinals més. I així ho va acabar fent, sense, però, entretenir-se a eliminar, o a corregir, els rastres de l'ordre inicial de les seccions del cinquè tractat, i també sense adonar-se, o sense tenir temps d'adonar-se'n, que s'havia fet imprescindible inserir-hi uns quants capítols per parlar de la primera de les virtuts cardinals: la prudència. Les presses amb què Eiximenis havia de treballar devien ser la causa d'aquests canvis de rumb i de la manca de correcció d'alguns passatges.

UNS CAPÍTOLS DEL *DOTZÈ* ESCRITS A BARCELONA

En el *Dotzè*, però, a banda de capítols escrits els anys 1383, 1385-1386 i 1391 –en els tres casos a la ciutat de València– hi ha també una sèrie de capítols que només poden haver estat escrits uns quants anys abans a Barcelona i incorporats a l'enciclopèdia sense fer-hi gaires retocs, potser cap. El projecte de la gran enciclopèdia del *Crestià*, com és ben sabut, va néixer a Barcelona. Eiximenis ho afirma de forma ben clara en el “preàmbul a tot lo llibre *Crestià*” en confessar que havia escrit el *Primer* –i alhora havia engegat tot el projecte de l'enciclopèdia– per “manament del molt alt e poderós príncep e senyor, lo senyor rei En Pere”, i també “a prec dels reverents e amables senyors seus, los consellers de la ciutat de Barchenona, e així mateix, gran instància d'alguns devots e honorables ciutadans d'aquella mateixa ciutat” (Hauf 1983: 36). Dit d'una altra manera, per una banda, les ordres del rei i, per l'altra, els precis i l'interès dels consellers i alguns “honorables ciutadans” van influir en la decisió d'engegar el gran projecte del *Crestià*. El *Primer* i el *Segon* van ser escrits a Barcelona i, com intentaré demostrar en un altre

article, com a mínim alguns capítols del *Terç*, una obra publicada a València l'any 1384, també van ser escrits a Barcelona abans que Eiximenis fixés de forma definitiva la seva residència al convent franciscà de València. I el que havia passat amb el *Terç* em sembla que es va repetir amb el *Dotzè*.

En tenim una prova que no pot ser més clara ben bé al principi del *Dotzè*, en els capítols XXIII-XXIV (Renedo 2005: 47-51), dedicats a comparar les ciutats de Barcelona i de Tarragona i a demostrar l'excel·lència de la segona per sobre de la primera per raons històriques, cronològiques, geogràfiques i, fins i tot, astrològiques. No és aquest el lloc per fer una anàlisi detallada del contingut d'aquests dos capítols, però sí per posar en relleu que el capítol XXIII –“qui ensenya per incident que pus antiga ciutat és Barchinona que Tarragona”– i el XXIV –“qui incidentalment ensenya com Barchinona és noble ciutat”–, només tenen sentit escrits des de Barcelona per, d'una banda, encapçalar una obra que en aquells moments Eiximenis devia creure que escriuria de dalt a baix a la mateixa ciutat i, de l'altra, per guanyar-se les simpaties dels presumibles primers lectors de l'obra: els ciutadans de Barcelona. En aquest sentit, aquests dos capítols fan un paper en certa manera equivalent a la lletra d'endreuça del *Regiment de la Cosa Pública*, és a dir, són una represa del tòpic de la *laus urbis* per guanyar-se la simpatia dels lectors en principi considerats ideals del *Dotzè*: els ciutadans de Barcelona. Si s'examinen amb deteniment els capítols XXIII-XXIV de l'enciclopèdia política i la lletra d'endreuça del *Regiment* es troben molts punts en comú. En tots dos casos, hi ha un elogi de la fertilitat i de la salubritat de la terra, fent especial referència a l'abundància d'aigües i als efectes positius dels vents que hi bufen:

DC: “car [Barcelona] ha còpia d'ayga e Terragona seu en rocha secha” (Renedo 2005: 49)

RCP: “[València] és abundada de fonts, de rius e de moltes e bones aigües, de què és rega tota la dita terra, e és pus bella e pus fèril” (Molins de Rei 1927: 24).

DC: Barcelona està protegida dels efectes malsans del migjorn, “e és uberta a tremuntana, qui fa les dones fagones e dispostes a concebre sovín, e ls hòmens dispon a engrenar en quant recull tota la calor natural dins la persona” (Renedo 2005: 49)

RCP: València “abunda en cert temps de l'any en vents purgants l'aire de tota corrupció que hi sia engendrada per la multiplicació de les aigües que havets

[...] e per aquesta raó és la terra sana e apta a llonga vida de l'hom" (Molins de Rei 1927: 24).

En una *laus urbis* com cal no hi pot faltar un elogi de les virtuts dels ciutadans, i això ho trobem tant en els dos capítols del *Dotzè* com en la lletra d'endreaça del *Regiment*. D'una banda, en el *Dotzè* s'assenyala que Barcelona "és dotada de gran seny, e poblada de gent notable e de gran pes" (Renedo 2005: 49), mentre que, de l'altra, en el *Regiment* s'indica que València "produceix comunament fort la gent aguda e apta d'enteniment, e fort coratjosa e ardent, entenent a honor e cortesia" (Molins de Rei 1927: 30-31). Si, passant a un altre àmbit, Barcelona era famosa, segons explica Eiximenis, per l'abundància de la seva taula, de manera que "se diu comunament en Cathalunya de tota taula amesurada e sens superfluïtat que par que sia taula de Barchinona" (Renedo 2005: 49), València, la seva horta i la resta del regne eren famoses, com no es cansa de repetir Eiximenis en tota la lletra d'endreaça del *Regiment*, no només per l'abundància i la diversitat de les seves fruites, hortalisses i herbes aromàtiques, sinó també pel seu bestiar i els seus animals de caça.

Tampoc no podia faltar en una *laus urbis* un elogi del seu fundador. Segons el *Dotzè*, el fundador de Barcelona va ser ni més ni menys que Hèrcules, "en l'any de dos milia e DCCCX de la creació del món, en temps que Gedeon jutjava Israel" (Renedo 2005: 48).¹⁴ Pel que fa a València, Eiximenis no cita precedents històrics tan il·lustres, però al final de la lletra d'endreaça posa en relleu, com a conclusió de tot el que ha dit, que una terra dotada de tantes gràcies i virtuts havia d'haver estat habitada, per força, "quasi del començament del món, ço és de Jafet, fill de Noè, ençà" (Molins de Rei 1927: 34). A falta d'un fundador il·lustre, Eiximenis formula amb molta habilitat un sil·logisme trucat que li permet arribar a la conclusió que la ciutat de València existia gairebé des del principi dels temps. Segons Eiximenis, com que de totes les "ciutats notables", llevat de València, es coneixen els noms de qui les va aixecar i de qui les va començar a habitar, si de València no es tenien notícies en aquest sentit, era perquè havia estat habitada des de la segona edat del món: "per què apar que quasi no és memòria d'ella com és estada

¹⁴ En aquest punt, Eiximenis recrea amb una certa llibertat la informació que extreu de "Rodericus estorial", és a dir Rodrigo Ximénez de Rada i la seva *Historia de rebus Hispaniae* (I, V).

habitada” (Molins de Rei 1927: 34). Per tant, si Barcelona era una ciutat més antiga i prestigiosa que Tarragona, segons s’explica en el *Dotzè*, València, si fem cas del *Regiment*, era una ciutat encara més antiga i prestigiosa fins i tot que Barcelona i que, per descomptat, Tarragona.

Hi ha més motius per pensar que, com a mínim, alguns altres capítols del *Dotzè* també van ser escrits de Barcelona estant. En el capítol 575, per exemple, que forma part de la secció dedicada a la virtut de la fortalesa, Eiximenis presenta una llista comentada de divuit maneres *artificials* d’adquirir la tercera de les virtuts cardinals. El catorzè ítem de la llista està dedicat a les “armes constillades”, és a dir, a les armes forjades sota unes conjuncions astrològiques que transmetien fortalesa a aquell que les empunyava. D’aquesta mena eren les anomenades “espases de virtut”, que “tallen ferre axí com si tallaven una carabaça fresca” (Wittlin 1986: 246) i que impregnaven de tanta fortalesa el seu posseïdor que, de fet, el feien gairebé invencible.¹⁵ Eiximenis deixa també constància de la presència de diverses “espases de virtut” al costat d’alguns reis de la corona d’Aragó:

E d’aquestes ach una lo rey En Jacme d’Aragó, de bona memòria, qui pres València, e yo sé que la an vista molts dins la dita ciutat; e lo senyor rey En Pere, qui uy regna aquí matex n’à tres fort excellens e meravelloses en los seus tresors (Wittlin 1986: 246).

Que Eiximenis es refereixi a València com “la dita ciutat”, no pas “a aquesta ciutat” o “a aquesta noble ciutat”, com fa, com acabem de veure, en el *Regiment de la Cosa Pública*, permet pensar que el més probable és que aquest capítol s’hagués escrit a Barcelona. Per estar-ne una mica més segurs, podem comparar aquest passatge amb un del capítol 672 del mateix *Dotzè* que fa tot l’efecte que es devia escriure al convent franciscà de València. L’ús de l’adverbi *ací* em sembla que ho indica de forma prou clara:

Novenament, volem que negun official real no puxa condempnar negun civilment ne criminal sens consells dels regidors de la ciutat, que nos appellam ací jurats (Wittlin 1986: 494).

¹⁵ Sobre la tradició de les “espases de virtut” a la corona d’Aragó al llarg de l’Edat Mitjana vegeu l’interessantíssim article de Martí de Riquer (2000).

El capítol 575 sembla escrit tan lluny de les muralles de València com a prop “de la dita ciutat” es devia escriure el capítol 672. En el capítol 578, molt a la vora, per tant, del que acabo de comentar, hi ha més pistes que permeten pensar que es tracta d'un altre text escrit lluny de “la dita ciutat” de València. Es tracta d'un capítol protagonitzat per Francesc de Vinatea, un *exemplum* sobre les virtuts cardinals, en especial la virtut de la fortalesa, que han de caracteritzar el ciutadà ideal.¹⁶ Tot i que, com és ben sabut, l'acció d'aquest *exemplum* històric està situada a la ciutat de València, no hi ha el més mínim indici que permeti inferir que el capítol s'escriu al convent franciscà de València. Ben al contrari, en comptes de recórrer a referències, per citar alguns exemples extrets del *Regiment*, com ara “aquest regne”, “aquesta noble ciutat” i “aquesta terra beneyta”, Eiximenis es limita a parlar de “València” o de la “la dita ciutat” (Wittlin 1986: 254). A més, hi ha un altre detall que acaba de confirmar que aquest capítol es devia escriure quan Eiximenis encara residia a Barcelona. Em refereixo a dues referències al Consell de Cent, una institució específica de l'Ajuntament de Barcelona que Eiximenis, sens dubte ignorant-ho, també fa pròpia de l'Ajuntament de València. La primera menció al suposat Consell de Cent valencià es troba en el parlament en què Francesc de Vinatea accepta convertir-se en el portaveu de l'Ajuntament de València –de fet, en el portaveu d'un en realitat inexistent Consell de Cent de l'Ajuntament de València– en el conflicte que l'enfronta a Alfons el Benigne:

Yo faré aquesta resposta volenter per honor de Déu, e per amor de veritat e per honor de la ciutat e de la sua feeltat. Emperò –dix ell– per tal quant lo rey ha menaçat, vosaltres farets axí: tots cents qui som de consell serem armats dejús secretament (Wittlin 1986: 254)

Més endavant, un cop Francesc de Vinatea ja s'ha confessat i ha fet testament, preparant-se per a l'eventualitat de morir gairebé com un màrtir de la cosa pública, just abans de transcriure el suposat parlament de Vinatea davant del rei, Eiximenis introdueix l'acotació següent: “E com fossen davant lo rey tots dos dits cent de consell, en Vinatea proposà axí...” (Wittlin 1986: 255). Dit d'una altra manera, Eiximenis l'encerta donant a Vinatea el nom de

¹⁶ M'he ocupat de la interpretació política d'aquest capítol, d'una importància capital dins del *Dotzè del Crestià*, en un article recent (Renedo 2009).

Francesc, no pas Guillem, com se l'anomena per error en la *Crònica* de Pere III, però s'equivoca convertint Francesc de Vinatea en membre del Consell de Cent valencià, una institució que mai no va existir. Si Eiximenis hagués escrit aquest capítol en terres valencianes, és ben segur que les referències al Consell de Cent valencià o bé no s'haurien escrit o bé haurien desaparegut.

CONCLUSIÓ

De tot el que he dit en aquest treball en homenatge a mossèn Gabriel Roura es desprèn que, per bé que el *Dotzè* es va publicar l'any 1387, es va anar escrivint al llarg d'un període de temps força més llarg. Els 39 capítols del *Regiment de la Cosa Pública* es devien lliurar als sis jurats de l'Ajuntament de València a mitjan 1383. Uns quants capítols estan datats l'any 1385 i n'hi ha set que Eiximenis, sota la pressió de l'autoritat reial, es va veure obligat a afegir a finals del 1391. Per la documentació exhumada per P.M. Cátedra sabem que Eiximenis va continuar escrivint, a marxes forçades, el *Dotzè* al llarg de l'any 1386. Hi ha també alguns capítols no datats que semblen escrits a Barcelona quan Eiximenis encara hi residia.

Una obra tan extensa, tan complexa i tan conflictiva com el *Dotzè del Crestià* no es podia escriure d'una tirada en un període de temps reduït. Eiximenis, escriptor treballós i lent, anava madurant i escrivint les seves obres mentre es dedicava a d'altres activitats, com ara la predicació, en períodes de temps dilatats. El mateix va passar amb un altre gran tractat polític medieval: el *Policraticus* de Joan de Salisbury, una obra que Eiximenis coneixia i que cita en el *Dotzè*, encara que, com ha demostrat Albert Hauf (1990), les cites solen ser de segona mà i li arriben a través del franciscà Joan de Galles. El *Policraticus* es va publicar l'any 1159, però la tradició crítica moderna està d'acord que es devia començar a escriure entre els anys 1156-1157, quan Joan de Salisbury va caure en desgràcia davant d'Enric II, rei d'Anglaterra.¹⁷ Com deien els clàssics, "Habent sua fata libelli". Darrere de cada llibre hi ha una història, i darrere de la llarga gestació del *Dotzè del Crestià*, i del canvi de

¹⁷ Es pot llegir una síntesi de l'estat de la qüestió sobre aquest tema en Julie Barrau (2007: 88-90).

residència que hi està relacionat, ben segur que no només hi ha una història, sinó fins i tot més d'una.

BIBLIOGRAFIA

- BARRAU, Julie. "Ceci n'est pas un miroir, ou le *Policraticus* de Jean de Salisbury", dins Frédérique Lachaud i Lydwine Scordia (eds.), *Le Prince au miroir de la littérature politique de l'Antiquité aux Lumières*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2007, pàg. 87-111.
- CÀTEDRA, Pedro María. "Francesc Eiximenis y Don Alfonso de Aragón", *Archivo Ibero-Americano*, 42 (1982), pàg. 75-80.
- EIXIMENIS, Francesc. *Art de predicació al poble*. Traducció i estudi introductor de Xavier Renedo. Vic: EUMO, 2009 (Textos pedagògics, 47).
- GUIXERAS, David i Xavier RENEDEO (ed.). Francesc Eiximenis, *Llibres, mestres i sermons: antologia de textos*. Barcelona: Barcino, 2005 (Biblioteca Barcino, 2).
- HAUF, Albert (ed.). Francesc Eiximenis, *Lo Crestià (Selecció)*. Barcelona: Edicions 62 & La Caixa, 1983 (MOLC, 98).
- HAUF, Albert. "Lo regiment de la cosa pública: Eiximenis, Joan de Salisbury i fra Joan de Galles, O.F.M.", dins —, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*. Barcelona: Institut de Filologia Valenciana & Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, pàg. 125-149.
- IVARS, Andrés, O.F.M., *El escritor fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)*. Edició de Pedro Santonja. Benissa: Ayuntamiento de Benissa, 1989. [1ª edició dins *Archivo Iberoamericano* XIV (1920), 76-104; XV (1921), 289-331; XIX (1923), 359-98; XX (1923), 210-248; XXIV (1925), 121-122 i 325-382; XXV (1926), 548 i 289-333].
- LERNER, Robert. "Popular Justice: Rupescissa in Hussite Bohemia", dins A. Patschovsky i F. Smahel (eds.), *Escathologie und Hussitismus*. Praga: Historisches Institut, 1996, pàg. 39-51.
- LERNER, Robert. *The Feast of Saint Abraham: Medieval Millenarians and the Jews*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001. (El capítol setè d'aquest llibre, dedicat a Eiximenis, s'ha publicat, en traducció catalana d'Eva Izquierdo, sota el títol següent "Eiximenis i la tradició profètica", *Llengua & Literatura* 17 (2006), pàg. 7-28).
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume. "Les obres de Fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essai d'una bibliografia", dins L. Badia i X. Renedo (ed.), *Studia bibliographica*. Girona: Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, pàg. 41-172. [1ª edició dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* III (1909-1910), pàg. 588-692]
- MOLINS DE REI, P. Daniel de, O.M. Cap (ed.). Francesc Eiximenis, *Regiment de la Cosa Pública*. Barcelona: Barcino, 1927 (ENC, 13).
- OTTO, R. "Die Verordnung für den gottesgerichtlichen Zweikampf zu Barcelona". *Zeitschrift für romanische Philologie*, XIII (1889), pàg. 98-114.

- PLA, Josep. *Articles amb cua*. Barcelona: Destino, 1983 (Obra Completa, 31).
- RENEDO, Xavier (ed.) et alii. *Dotzè llibre del Crestià. Primera part, volum primer*. Girona: Universitat de Girona & Diputació de Girona, 2005.
- RENEDO, Xavier. "Francesc de Vinatea, el ciutadà ideal segons el Dotzè del Crestià de Francesc Eiximenis", dins Flocel Sabaté (ed.), *Utopies i alternatives de vida a l'edat mitjana*. Lleida: Pagès editors, 2009, pàg. 215-52.
- RIERA I SANS, Jaume. *Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomataris 1373-1409*. (Amb la col·laboració de Jaume Torró). Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes & Universitat de Girona, 2010.
- RIQUER, Martí de. "L'espasa de Vilardell i el drac de Sant Celoni", dins —, *Llegendes històriques catalanes*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000, pàg. 115-162.
- WITTLIN, Curt, "L'edició del 1499 del *Regiment de la Cosa Pública*. Les revisions i amplifacions al text, a l'endreuça i al comiat escrits per Francesc Eiximenis el 1383". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LXIX (1993), pàg. 441-459.
- WITTLIN, Curt (ed.) et alii, Francesc Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià. Segona part, volum primer*. Girona: Col·legi Universitari de Girona & Diputació de Girona, 1986.